

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2023.13>**В. Я. Репалюк***orcid.org/0009-0005-1946-2031**аспірантка кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ*

ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТЕОРІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА

Актуальність проблеми. Реформування сучасної системи права України, і, зокрема, трудового права відбувається під час воєнного стану. Реалізація реформи сфери соціально-трудова відносин носить особливо вразливий характер. Днями Урядом було презентовано проект нового Трудового кодексу України із 264 статей. Цей комплексний документ, який проходить стадію обговорення, мусить ґрунтуватися на чотирьох векторах руху: розвитку, безпеки, відповідальності, гідності. Проект сприятиме реалізації численних трудових прав, гарантованих працівникам Європейською соціальною хартією та актами трудового права ЄС.

Стратегічні напрямки розвитку зумовлюють переосмислення чинного законодавства в частині відповідальності в трудовому праві та спонукають до прийняття нового кодифікованого нормативно-правового акту відповідно до європейської практики та міжнародних документів МОП, які охоплюють широкий спектр пов'язаний із відповідальністю соціальних і трудових питань.

Основною метою функціонування правового інституту відповідальності на сучасному етапі розвитку в Україні необхідно вважати забезпечення реалізації права на працю громадянам, адже впевненість найманого працівника не тільки у своїй особистій, але й у «дисципліні всього трудового колективу плідно впливає на активність і ініціативність, і, як результат», – на підвищення якості трудової (виробничої) діяльності суб'єктів трудових правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комерційні ризики та невизначеність наслідків підприємницької діяльності в умовах воєнного стану, які спричиняють небажані збитки; безробіття, як складне явище соціально-трудова сфери, та застаріле законодавство, за яким регулюються трудові відносини в Україні вимагають нагальних змін у національному трудовому законодавстві. Однією з важливих ланок у зазначеній проблематиці – є забезпечення оптимального рівня дисциплінарної і матеріальної відповідальності на кожному окремому підприємстві, установі, організації.

Наукові підходи щодо дослідження регулювання трудових правовідносин покликані допомогти удосконаленню як національного законодавства у сфері регулювання загаль-

них питань дисциплінарної і матеріальної відповідальності, так і відповідних відомчих нормативно-правових актів. Означене набуває ще більшої ваги за умови пріоритетного окреслення Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, у зв'язку із чим гостро постає проблема осучаснення трудового законодавства України, де б знайшли своє віддзеркалення теоретичні розробки з правового регулювання гарантій та захисту трудових прав.

Науково-теоретичним підґрунтям цієї статті є праці таких учених, як: О. Т. Барабаш, Н. Б. Болотіна, В. С. Венедіктов, П. І. Жигалкін, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, С. І. Кожушко, О. В. Лавриненко, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, О. І. Процевський, О. Ф. Скакун, Н. М. Хуторян, Р. Б. Шишка, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко і ряду інших. У своїх працях дослідники розкрили ті чи інші проблеми функціонування інституту відповідальності в трудовому праві та методів її забезпечення та, незважаючи на чималу кількість публікацій, дискусійними та актуальними для подальших досліджень залишаються практично здебільшого правових аспектів.

Виклад основного матеріалу. Етимологія (від грец. ἔτιμον «правда», «істина» і грец. λόγος – слово, наука) досліджує походження специфічних висловів та словосполучень – юридичну природу в контексті нашого дослідження «відповідальності», що вживається в науці трудового права тривалий час. Цей специфічний вислів залишався об'єктом виключно наук кримінального та адміністративного права, загальної законності її виникнення, розвитку і функціонування не розглядалися. Першими авторами, які окреслили питання про необхідність вивчення юридичної відповідальності в якості самостійного вектору дослідження в загальній теорії (трудова) права, почали О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський у своєму колективному дослідженні «Питання теорії права» (1961).

Енциклопедичні словники тлумачать відповідальність – як філософсько-соціологічне поняття, що «відбиває об'єктивний історично-конкретний характер взаємовідносин між особою, колективом, суспільством із погляду свідомого задоволення взаємних вимог, які до них висуваються» [1, с. 469].

Характер правовідносин щодо обов'язків суб'єктів трудових правовідносин закріплює Конституція України в узагальненому вигляді, а деталізуються вони вже іншими нормативно-правовими актами. Водночас на громадян держава покладає не тільки відповідальність, вона їм надає і права. Системний аналіз викладених конституційних положень дає підстави Конституційному Суду України у рішенні від 30 травня 2001 року № 7рп/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб) дійти висновку, що за своїм змістом п. 22 частини першої ст. 92 Конституції України спрямований не на встановлення переліку видів юридичної відповідальності. Ним визначено, що виключно законами України мають врегульовуватися засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їхній склад) та відповідальність за них.

Можна погодитись із науковим підходом О. Ф. Скакун, що юридична відповідальність – «це передбачені законом різновид і міра державно-владного (примусового) понесення особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення» [2, с. 432].

Сучасні наукові концепції щодо видів юридичної відповідальності в науці розподіляють на традиційні та новітні. Традиційний підхід обґрунтовує можливість класифікувати юридичну відповідальність за суб'єктами (індивідуальна, колективна); за органами, які притягають до відповідальності (судова, адміністративна); за галузевою належністю (кримінальна, цивільно-правова, адміністративна, дисциплінарна, матеріальна, процесуальна та ін.) та за наслідками (позитивна, негативна) [3, с. 8].

Аналіз спеціальної літератури дає підстави стверджувати, що нині поміж поглядів науковців відсутнє єдине тлумачення поняття «юридична відповідальність». Зазначене обґрунтовується множинністю точок зору до етимології та сутності юридичної відповідальності.

У дослідженнях початківців-теоретиків того часу С. М. Братуся, О. С. Іоффе, П. М. Рабиновича та низки інших учених наявна така думка, що юридична відповідальність пов'язана з протиправною оцінкою поведінки (правопорушенням), яка тягне за собою державний примус та, як результат, покарання.

Виходячи з того, що юридичну відповідальність здебільшого розглядають через «призму негативного та активного аспектів відповідаль-

ності», вчені (В. С. Венедиктов, В. І. Щербина та ін.) у загальному вигляді характеризують відповідальність, як особливий правовий стан, який передбачає наявність обов'язку, що закріплений у законодавстві, розуміння необхідності його виконання, а також можливість виникнення несприятливих наслідків у випадку порушення обов'язку [4, с. 79].

Водночас П. М. Рабинович стверджує, що юридична відповідальність являє собою закріплений у законодавстві й забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [5, с. 161].

Представники іншого підходу, як-то П. О. Недбайло, юридичну відповідальність розглядали більш розлого. Юридична відповідальність уявляється за їхньою логікою, не лише, як наслідок негативного явища, як реакція держави на вчинений делікт, а, як явище позитивне, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя. Тобто це основа поведінки суб'єктів, що виключає порушення правових приписів, а саме тлумачиться, як позитивна відповідальність.

Нині визначення юридичної відповідальності пов'язується з розумінням останньої, як різновиду соціальної відповідальності, що обумовлена дією чинників зовнішнього середовища (умовами життя та роботи, особливими обставинами тощо) [6, с. 21] та полягає при застосуванні до винних у скоєнні правопорушення осіб заходів примусу, які ґрунтуються на принципах гуманізму.

Зважаючи на вищевикладене, мета застосування юридичної відповідальності, за логікою авторів підручника «Правознавство», полягає не тільки в покаранні винної особи, але й у профілактиці правопорушень. Як відповідь держави на правопорушення, юридична відповідальність є заходом, спрямованим на забезпечення чіткого та неухильного додержання норм права, охорону встановленого в державі правопорядку [7, с. 56].

Дослідження юридичної відповідальності, яка за своєю природою є соціальною, на твердження С. І. Кожушко, не тільки дає змогу визначити природу цього явища, але й можливість вирішити цілу низку дискусійних питань теорії. Сучасні вчені-юристи, порівнюють її природу з правовими відносинами охоронного типу. Відносини даного типу виникають у різних сферах суспільного життя та державної діяльності [8, с. 393; 9, с. 309].

Соціальна відповідальність, як складник феномену особистої соціально відповідальної поведінки не може бути поза діяльністю. Вона формується, виявляється й розвивається лише в процесі діяльності людини. Бездіяльність не містить соціальної відповідальності.

Відповідальність у побутовому, спрощеному трактуванні постає як обов'язок, необхідність звітувати за свої дії та вчинки, як оцінка поведінки, за якою настають санкції. Однак, на переконання авторів монографії «Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку», відповідальність – це не стільки незворотність санкцій, застосування тих чи інших форм примусу за скоєння асоціальних, протиправних учинків і, навіть, не стільки обов'язок, скільки внутрішня орієнтація та готовність до соціально відповідальних дій; внутрішня культура, що мотивує до додержання соціальних норм і визначених суспільством цінностей [10, с. 15–16].

О. Ф. Скакун розділяє погляди щодо соціального аспекту юридичної відповідальності та тлумачить останню, як передбачені законом вид і міру державного владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного майнового характеру за вчинення правопорушення [2, с. 431].

Від соціальної відповідальності юридична відрізняється низкою особливостей:

а) юридична відповідальність – це відносини між державою та особою, яка порушила норми правової поведінки;

б) ці відносини заздалегідь передбачені нормами права, регламентуються ними, а тому є правовими відносинами;

в) юридична відповідальність настає внаслідок порушення формально-визначених юридичних правил або ґрунтується на індивідуальних приписах;

г) юридична відповідальність матеріалізується в специфічному державному впливі (покаранні);

д) процес попереднього розслідування та вирішення справ, порядок здійснення призначеної міри покарання регламентується юридичними нормами [8, с. 392–393; 10].

Таким чином, вчені-юристи, розглядаючи поняття юридичної відповідальності, порівнюють її природу з правовими відносинами охоронного типу. Відносини такого типу виникають у різних сферах суспільного життя та державної діяльності. Визначено, що види юридичної відповідальності розрізняють залежно від галузевої структури, а саме: конституційну, адміністративну, кримінальну, цивільну, дисциплінарну та матеріальну в трудовому праві.

Можна погодитися з логікою Д. М. Лук'яня, що спроби визначення місця юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання суспільних відносин часто наштовхуються на дві великі перепони. Перша постає перед представниками науки теорії права у вигляді недостатнього розуміння практичних аспектів юридичної відповідальності, а друга – перед представниками галузевих наук, коли особливості того чи

іншого виду юридичної відповідальності починають механічно переноситися на юридичну відповідальність загалом. У результаті цього не завжди обґрунтовано, у якості автономних видів юридичної відповідальності, представниками переважно галузевих юридичних наук почали виділятися, наприклад, конституційна відповідальність, фінансові санкції, оперативно-господарська відповідальність, економічна відповідальність тощо [11, с. 2].

У науці визнано, що юридична відповідальність це не єдиний засіб охорони прав і свобод громадян, дотримання правопорядку та впливу на правопорушників. Дії, що спонукають суб'єктів правовідносин «до виконання покладених на них обов'язків, захисту, відновленню порушених прав», дістали назву заходів захисту.

Традиційно підставою настання будь-якого виду юридичної відповідальності вважається скоєння правопорушення. Під правопорушенням у науці розуміють суспільно небезпечно або шкідливо неправомірне (протиправне) винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке спричиняє юридичну відповідальність.

У науці існує філософське-правове трактування підстав юридичної відповідальності, до яких відносять:

1) юридичні підстави відповідальності за правопорушення: норма права, що встановлює юридичну відповідальність, і правозастосовний акт, у якому ця норма наповнюється конкретним змістом за фактом певного правопорушення щодо певного правопорушника;

2) фактичні підстави: правопорушення і його склад (передбачено Кодексом законів про працю України, локальними нормативно-правовими актами), – вони породжують юридичну відповідальність;

3) філософські підстави – пояснюють право держави карати правопорушників, пояснюють можливість і необхідність існування юридичної відповідальності;

4) соціальні підстави – є передумовами необхідності встановлення юридичної відповідальності та покладання її на конкретного правопорушника в суспільстві. Також несуть у собі пояснювальну функцію [8, с. 392–393; 10].

Юридична відповідальність у контексті цього дослідження, полягає в обов'язку суб'єктів трудових правовідносин відповідати за недотримання трудової дисципліни. Правовою підставою застосування юридичної відповідальності – трудове правопорушення. Залежно від негативних наслідків трудового правопорушення – наявності чи за браком майнової шкоди, застосовуються санкції дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

З огляду на соціальний характер трудового права, обґрунтовує В. І. Щербина, у законодав-

чих актах існує проблема обмеження – «слід обмежувати поняття шкоди, що заподіюється працівником, межами прямої дійсної шкоди». Це зумовлено, зазначає вчений, тим, що трудове право виконує разом із відновною (компенсаційною) функцією ще й захисну. Намагання розширити цю категорію до меж, визначених цивільним законодавством, взагалі ставить під сумнів існування в трудовому праві матеріальної відповідальності працівника. У питанні законодавчого визначення поняття матеріальної шкоди, заподіяної працівником, має бути реалізована конституційна ідея про людину, як найвищу соціальну цінність виробничого процесу [12, с. 86].

Розкриваючи тут сутність юридичної відповідальності, потрібно спитатися на твердження О. С. Іоффе. Науковець визначив, що цивільно-правова відповідальність – це насамперед санкція за правопорушення, яка викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення на нього нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків..

Цивільно-правова відповідальність має характерні особливі властивості, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що цивільно-правова відповідальність за своїм змістом є цілком майновою і знаходить свій прояв у сплаті відповідної грошової суми або передачі речі [13, с. 323]. І тому, у спеціальній літературі найбільше акцентується увага на майновому та компенсаційному характері відповідальності та можливості сторін домовитися про певний обсяг відповідальності, на протигагу до відповідальності в трудовому праві.

Втім, за наведеною вище аналогію, доцільно виділити такі характерні риси загальної дисциплінарної відповідальності в трудовому праві: 1) вона є видом юридичної відповідальності; 2) є одним із двох видів трудової відповідальності; 3) дисциплінарну відповідальність можна розглядати у двох аспектах – позитивному та негативному; 4) відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків працівник несе не перед державою, а перед роботодавцем; 5) підставою є дисциплінарний проступок; 6) завдання внаслідок вчинення дисциплінарного проступку матеріальної чи іншої шкоди власнику не є обов'язковим [14, с. 374].

Висновки. На підставі вищевикладеного, можна підсумувати, що розкриваючи поняття відповідальності, дослідники порівнюють її природу з правовими відносинами охоронного типу. Правовідносини такого типу виникають у різних сферах суспільного життя та державної діяльності. Визначено, що види юридичної відповідальності розрізняють залежно від галузевої струк-

тури, а саме: конституційну, адміністративну, кримінальну, цивільну, дисциплінарну та матеріальну в трудовому праві.

Юридична природа відповідальності за правопорушення трудового законодавства проявляється в негативній оцінці поведінки самого правопорушника, як із боку держави, так і з боку роботодавця, і в прямій вимозі або санкції законодавства застосувати до останнього заходи дисциплінарного стягнення у вигляді догани та звільнення за порушення дисципліни праці або матеріального впливу.

Література

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. за ред. Ю. С. Шемшученка. К. : Головна редакція УРЕ, 1998–2004. Т. 1: А-Г. 1998. 672 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
3. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». К. В. Басін. К., 2006. 19 с.
4. Венедиктов В. С. Теоретичні проблеми юридичної відповідальності в трудовому праві. Харків: Консум, 1996. 136 с.
5. Проблеми застосування трудового та пенсійного законодавства : монографія. Н. М. Хуторян, Я. В. Сімутіна, М. М. Шумило та ін. К. : Ніка-Центр, 2015. 316 с.
6. Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. К. : Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
7. Правознавство: Підручник. В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. К.: КНЕУ, 2003. 767 с.
8. Кожушко С. І. Доктрина соціальної відповідальності у підготовці конкурентоспроможних фахівців / Студентоцентризм у системі забезпечення якості освіти в економічному університеті : зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф. за міжнар. участю (Київ, 2–3 берез. 2016 р.). К.: КНЕУ, 2016. С. 392–393.
9. Кожушко С. І. Модернізація ювенального права на працю. Law in the postmodern epoch: general characteristics and manifestation particularities in separate law branches : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2023. 776 p.
10. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія. А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін. ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. К. : КНЕУ, 2012. 501, [3] с.
11. Лук'янець Д. М. Типологія юридичної відповідальності. Юридична Україна. 2004. № 3. С. 4–10.
12. Щербина В. І. Підстави притягнення працівника до матеріальної відповідальності. Правова позиція. 2016. № 1 (16). С. 83–87.
13. Джейніс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джер Артек, 1997. 583 с.
14. Андрушко А. В. Основні проблеми загальної дисциплінарної відповідальності у трудовому праві. Держава і право : зб. наукових праць. (Юридичні і політичні науки). К., 2007. Вип. 37. С. 371–377.

Анотація

Репалюк В. Я. Етимологія поняття відповідальності в теорії трудового права. – Стаття.

У статті досліджується етимологія правової природи відповідальності, що притаманна науці трудового права України. Науковий підхід, ґрунтуючись на загальній теорії права, має свої особливості щодо поняття і сутності юридичної відповідальності. Стаття висвітлює певні аспекти визначення дисциплінарної і матеріальної відповідальності за правопорушення у сфері трудових правовідносин. Саме ж поняття містить міждисциплінарний аспект, у якому охоплені розуміння, встановлено зміст відповідальності, його структура та певна послідовність – етапи притягнення до відповідальності.

Метою статті є аналіз загальних та особливих рис становлення та розвитку інституту відповідальності в теорії права і теорії трудового права. Розглядаються окремі доктринальні положення дослідників. Аналізуються правові підходи до правового регулювання правовідносин, що виникають у процесі забезпечення дисципліни праці. Відображається сутність і особливості правового регулювання дисциплінарної відповідальності найманих працівників та методи забезпечення дисципліни праці в теоретичному аспекті. Окреслено основні проблем щодо удосконалення нормативно-правових актів, які регулюють дисциплінарну відповідальність у трудових правовідносинах.

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що досліджено необхідність максимального обмеження використання оціночних категорій (принцип гуманізму) у нормах про дисциплінарну відповідальність працівників, адже законність їх застосування залежить від розсуду осіб, що можуть не опанувати спеціальними знаннями.

Зроблено висновок, що юридична природа відповідальності за правопорушення у забезпеченні норм трудового законодавства проявляється в негативній оцінці поведінки самого правопорушника, як із боку держави, так і з боку роботодавця, а в окремих випадках, і з боку трудового колективу. Цей прояв відбувається у прямій вимозі або санкції трудового законодавства застосувати випадках, коли порушуються норми трудового законодавства. Щодо особи, що вчинила правопорушення, застосовувати заходи дисциплінарного стягнення у вигляді догани та звільнення за порушення дисципліни праці або матеріального впливу.

Ключові слова: теорія трудового права, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність.

Summary

Repalyuk V. Ya. Etymology of the concept of responsibility in the theory of labour law. – Article.

The article explores the etymology of the legal nature of labour, which is inherent in the science of labour law in Ukraine. The scientific approach, based on the fundamental theory of law, has its own peculiarities in understanding the essence of legality. The article highlights the various aspects of the assignment of disciplinary and material responsibility for offenses in the field of labour law. The very concept of the interdisciplinary aspect, in which the cultivation of understanding, has established a substitution of responsibility, whose structure and sequence are the stages of attraction to responsibility.

The purpose of the article is to analyse the general and special features of the formation and development of the institution of responsibility in the theory of law and the theory of labour law. Individual doctrinal provisions of researchers are considered. Legal approaches to the legal regulation of legal relations arising in the process of ensuring labour discipline are analysed. The essence and features of the legal regulation of disciplinary liability of employees and methods of ensuring labour discipline in a theoretical aspect are reflected. The main problems of improving regulations governing disciplinary liability in labour relations are identified.

The scientific novelty of the study is due to the fact that the need to maximally limit the use of evaluative categories (the principle of humanism) in the rules of disciplinary liability of workers is explored, because the legality of their use depends on the discretion of persons who may not have special knowledge.

It is concluded that the legal nature of liability for offenses in the secured norms of labour legislation is manifested in a negative assessment of the behaviour of the offender himself, both from the state and from the employer, and in some cases, from the workforce. This manifestation occurs in the direct requirement or sanctions of labour legislation to apply in cases where labour legislation is violated. In relation to the person who committed the offense, apply disciplinary measures in the form of a reprimand and dismissal for violation of labour discipline or material punishment.

Key words: theory of labour law, legal responsibility, disciplinary liability